

Д.С.Вирський *

«ЖОНАТИЙ КСЬОНДЗ»: СПРАВА З ОДРУЖЕННЯМ СТАНІСЛАВА ОРІХОВСЬКОГО-РОКСОЛАНА 1551 р.

Розглядається найрезонансніший епізод у житті С.Оріховського-Роксолана – справа зі шлюбом цього католицького священика в 1551 р. Реконструйовано події за 1541–1552 рр., коли захоплений ідеями Реформації він вступив у конфлікт із церквою. Причому завдяки таланту полеміста та за підтримки впливових шанувальників Роксоланові вдалося змусити офіційну владу визнати (бодай тимчасово) законність його дій.

Ключові слова: *Оріховський-Роксолан, Реформація, Корона Польська, руська (українська) шляхта, українська інтелектуальна традиція.*

500-літній ювілей із дня народження Станіслава Оріховського-Роксолана (1513–1566 рр.) – відомого інтелектуала свого часу, який походив із західних кордонів України (Перемишльщина) – є добрим приводом поміркувати над тим, чому не забувається ця непроста історична постать, які грані її власного досвіду все ще промовляють до живих, що дає діалог із ним усе новим і новим поколінням «співрозмовників»? Адже коли я наприкінці 1990-х рр. уперше взявся за дослідження про С.Оріховського, панівним «трендом» представлення цього діяча були «відродженські» та романтично-революційні шати. І я, і ширші кола українських інтелектуалів, захоплені ідеями «національного відродження» та дещо обтяжені тоталітарним досвідом, воліли бачити в ньому будителя, борця, революціонера та особу, свідому своєї певної місії.

По роках буття в незалежній Україні Роксолан дедалі більше розкривається з іншого боку – як такий собі представник «четвертої влади», влади слова. Він вправний ритор-демагог, здатний у квазідемократичних умовах впливати на громаду, не займаючи високих посад і не маючи значних капіталів (сказати б, герой «середнього класу»); особа, яка вміло грає на різних суспільних рівнях – інтернаціональної вченої спільноти, міжнародних організацій (церква, політичні блоки), придворних олігархів і місцевих магнатських кланів, ще й про «народ»-виборців не забуває. Ідеаліст і прагматик водночас, С.Оріховський звичний до умов інтелектуальної конкуренції й необхідності самореклами – він справді любить не лише «мистецтво у собі», але й «себе в мистецтві», і не дуже-то відділяє особисту справу від громадської. Його позиція щодо великих проблем людства – екуменічної церкви (залагодження стосунків між католиками та православними), демократії, політичних вольностей, а також природних прав людини – досі викликає повагу, а особиста боротьба перемишльського каноніка з целібатом перестала виглядати скандально навіть в очах католиків (надто через клопоти сучасної католицької церкви з педофілією).

* *Вирський Дмитро Станіславович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії
E-mail: vyrsky@yahoo.com*

Для українців Роксолан є ще й прикладом можливостей вестернізації та «європейського вибору». Із його легкої руки український голос зазвучав у дискусіях, які впливали на долю цілої Європи. У локальному плані С.Оріховський по-своєму символізує українсько-польську співпрацю, котра й для нинішнього часу залишається актуальною та багатообіцяючою. За цим «gente ruthenus'om, natione polonus'om» у вітчизняній інтелектуальній традиції утвердився статус предтечі модерної теорії численних лояльностей, що пояснювала можливість виживання українства в імперських і позавласнодержавних контекстах. І ця впізнаваність одвічних дилем українця, фактично ще «до України» (якщо йти за модерністами) – дійсно найбільш вражаюча сторона досвіду С.Оріховського-Роксолана¹. Цю статтю хочу присвятити найбільш резонансній справі у житті перемишльського каноніка – одруженню та боротьбі за офіційне визнання цього шлюбу законним. Вона ж бо дала початок красивій легенді про «solo tibi», право, дане «тобі одному», яка супроводжувала ім'я Роксолана у віках.

Із поверненням на Батьківщину в 1541 рр. (після 13-річної освітньої мандрівки Європою) С.Оріховський включається у жваві дискусії з церковних і політичних проблем Польщі та намагається прикладом власного життя довести правоту своїх ідей. Вимушений, під тиском батька (до якого приєдналася й мати), дати згоду на посвячення в духовний стан, він задекларував своє право на шлюб, яке вважав природним для кожної людини. При церемонії висвячення (що відбулася по гучній дружній пиятиці) Роксолан ухилився від прийняття обітниць celibату².

Нагадаймо, що за материнською лінією предки Оріховського були православними та він ніколи не відмовлявся від їхньої духовної спадщини. Сприяла цьому й справа із прийняттям священства і шлюбом, де родинна східнохристиянська традиція використовувалась гуманістом як підстава для ігнорування вимог офіційного католицизму. Так, спонуканий рідними та приятелем батька львівським архієпископом Петром Старіховським³ (бл. 1474–1554 рр.) до прийняття сану Роксолан, «обурений упертими наполяганнями [...] відкинув усяке почуття пристойності й, не лякаючись архієпископа, за присутності батька та багатьох інших сказав, що як священник піду слідом за родом своєї матері [...] і колись таки одружуся»⁴.

До речі, цікава реакція високого католицького достойника на заяву С.Оріховського. Як пише останній: «Усміхнувся на це архієпископ. То потім

¹ Докл. див.: *Вирський Д.* Станіслав Оріховський-Роксолан: життя і пам'ять. – К., 2013. – 215 с.

² *Оріховський С.* Супліка до найвищого понтифіка Юлія III про схвалення взятого шлюбу // *Українські гуманісти епохи Відродження / Відпов. ред. В.Нічик: У 2 ч. – Ч.1. – К., 1995. – С.229; Його ж.* Лист до Яна Франціска Коммендоні про себе самого // Там само. – С.413.

³ У 1525–1527 та 1536–1540 рр. П.Старіховський був вікарієм та генеральним офіціалом Перемишльської католицької дієцезії. Архієпископом львівським він став 26 квітня 1540 р. Отже, висвячення Роксолана відбулося після цієї дати. Ідеться про весну 1541 р. (?).

⁴ *Оріховський С.* Лист до Яна Франціска Коммендоні про себе самого // *Українські гуманісти... – С.413.*

побачимо, – мовив, – а тепер чини, як ми хочемо!»⁵. Таке спокійне реагування на «крамольну» заяву зухвалого гуманіста може пояснюватися не тільки «простотою і грубістю» П.Старіховського, характерною, на думку Роксолана, для цього високого ієрарха, а й тим, що православна церква була і йому не чужою. Старіховські, так само, як і Оріховські, здавна належали до «шляхти руської», яка поза своїм строкатим етнічним походженням тяжіла до виявлення т.зв. «політичного русинства»⁶. Та і як посадової особи справи «руської церкви» торкалися його безпосередньо. Відомо, що привілеєм від 15 квітня 1509 р. польський король передав львівському католицькому архієпископові право призначення намісника православного митрополита, обґрунтовуючи це кращою можливістю навертати «схизматиків» Галичини в «істинну віру»⁷. Це фактично робило того *патроном* православної церкви регіону (у вітальній процесії 1540 р. з приводу в'їзду до Львова новопризначеного архієпископа П.Старіховського йшли і православні русини).

Треба також урахувати, що це був час активного поширення протестантських ідей у краї. Вістря критики протестантів спрямовувалося проти офіційного католицизму, тому всі його християнські суперники, себто й православні, уважалися зазвичай нововірцями за союзників. Та й католиків жвава релігійна полеміка, яка не гребувала будь-якими аргументами, змушувала звертатися до історичного досвіду православ'я й навіть симпатизувати йому як – подібно до католицизму – «старій вірі». Так, у першій половині XVI ст. (виданий у Крелевці/Кенігсбергу 1549 р.?) під впливом протестантських творів невідомий автор-протестант написав віршований діалог «римського» ксьондза з «руським» попом на 18 аркушах. Дехто приписував його М.Рею, родичеві Роксолана. Діалог завершувався моральною перевагою руського священика, хоч сам автор не належав до православ'я⁸. Апеляцію до «греко-руського» релігійного досвіду зустрічаємо й у правовірно-католицькій «Розмові дворянина з ченцем» (Краків, 1551–1554 рр.) М.Кромера⁹.

Цікаву інформацію про настрої всередині самої католицької церкви наводить меморіал краківської капітули на пйотрківський синод 1551 р. Так, натякаючи на цілком конкретну особу – єпископа куявського Яна Дрогойовського, до речі, родича С.Оріховського, висуваються закиди в проправославних прихильностях у частини католицького кліру: «Вони [...] причащають під обома видами світські особи (що в католиків, на відміну від православних, дозволялося лише для духовних – *Д.В.*), [...] *ганяють хрещення римське, а руське хвалять* (курсив мій – *Д.В.*)»¹⁰. 1556 р. той самий біскуп Я.Дрогойовський на пота-

⁵ Там само.

⁶ *Ісаєвич Я.Д.* Українська культура в середньовіччі і на світанку Нової доби // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Міжвідомч. зб. наук. праць. – Вип.1. – К., 1992. – С.37.

⁷ *Ульяновський В.І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. – Кн.1/2: Середина XV – кінець XVI ст. – Кн.2. – К., 1994. – С.85.

⁸ *Грушевський М.С.* Історія української літератури: У 6 т. – Т.5: Культурні і літературні течії на Україні в XV–XVI вв. і перше відродження (1580–1610 рр.). – Кн.2. – К., 1995.

⁹ *Kromer M.* Rozmowy dworzanina z mnichem (1551–1554) / Wyd. J.Łoś. – Kraków, 1915. – S.266–270.

¹⁰ Andrzejca na Więcborku Zebrzydowskiego biskupa włocławskiego i krakowskiego korespondencyja

емній зустрічі із протестантським діячем Матіасом Флакусом (Flacius, Влачич, Франкович) обіцяв йому шукати «в Литві» руські тексти Біблії.

Колоритним є також факт з життя спадкового патрона Оріховських – Петра Кміти. 1 липня (вівторок після дня св. Петра) 1550 р. ченці православного монастиря в Уневі (нині в Перемишлянському р-ні Львівської обл.), які потерпали від шляхетських наїздів, добилися від короля визначення протектором обителі саме цього могутнього місцевого магната¹¹.

Отже, схильність С.Оріховського до православ'я його знайомим і близьким не могла видаватися чимось надзвичайним. І надалі, порушуючи у своїх творах питання церковної історії та конфесійних суперечок між східним і західним відгалуженнями християнства, Роксолан явно віддавав свої симпатії першому. Підтримував він і особисті контакти з православними ієрархами, зокрема перемишльським єпископом (1529–1549 рр.) Лаврентієм Терлецьким¹².

Висвячення С.Оріховського львівським архієпископом образило безпосереднього зверхника новоспеченого клірика – перемишльського єпископа (1537–1544 рр.) Станіслава Тарла (бл. 1480 – 14 грудня 1544 рр.). Він не визнав цього посвячення та навіть розпочав судовий процес проти молодого каноніка як власника кількох перебенд (церковних бенефіцій), відсудив у нього в 1543 р. журавицьку плебанію (Журавиці під Перемишлем) і закликав світську владу до виконання решти вироку. Але С.Оріховський умів себе боронити. Приїхавши до Перемишля під час сварки капітули з єпископом став на бік першої¹³. Він оскаржив дії ієрарха у Львові, поїхав за справою каноніків до примаса й короля у Краків, де на той час відбувалися сейм і весілля Сигізмунда Августу – формального володаря країни (затвердженого 1530 р. за наполяганням ще живого батька-короля).

Обставини сприяли С.Оріховському у столиці. Тоді якраз наспів його дебютний друкований твір – перша з двох «Турчик»¹⁴. Взорваний на «Філіппіки»

z lat 1546–1553 z przydaniem synodów r. 1547 i 1551, jako też innych dokumentów współczesnych. – Kraków, 1878 [Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795, t.1]. – S.478, 483; *Голенченко Г.Я.* Студенти Великого князства Литовського в Краковському університеті в XV–XVI вв. // Культурні зв'язи народів Восточної Європи в XVI в.: Проблеми взаимоотношеній Польщі, Росії, України, Білорусії і Литви в епоху Возрождення. – Москва, 1976. – С.228–240.

¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych. – Metryka Koronna 79. – K.38v.; *Sucheni-Grabowska A.* Zygmunt August, król polski i wielki książę litewski: 1520–1562. – Warszawa, 1996. – S.320 (доповідь плуае Унів з Унейовим Лодзького воеводства). Про діяльність П.Кміти як перемишльського старости див. також: *Trawka R.* De brachio regali: Działalność Piotra Kmity jako starosty przemyskiego (1511–1553) // *Narodziny Rzeczypospolitej: Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych* / Red. W.Bukowski, T.Jurek. – Kraków, 2013. – Т.2. – S.981–1032.

¹² *Orichoviana: Opera inedita et epistulae Stanislai Orzechowski: 1543–1566* / Ed.J.Korzeniowski. – Vol.1. – Cracoviae, 1891. – P.41.

¹³ С.Тарло мав аналогічні з С.Оріховським претензії до каноніків Яна Чермінського, Яна Старіховського (Стажеховського) та Войцеха з Пільзна (вони також отримали певні бенефіції в обхід біскупа; див.: *Starożytności galicyjskie* / *Zebr.* i wyd. Ż.Pauli. – Lwów, 1840. – S.15). До цього списку слід додати ще Я.Дрогоївського (з 1542 р. також каноніка перемишльського – надання за протекцією П.Кміти). Причому конфлікт трьох перемишльських каноніків (Чермінський, Дрогоївський та Оріховський) згадується ще 14 жовтня 1542 р. (див.: *Materyaly do dziejów piśmiennictwa polskiego i biografii pisarzy polskich* / *Zebr.* T.Wierzbowski. – Т.1. – Warszawa, 1900. – S.83; Роксолан охарактеризований тут як «зі школи та сваволі італійської зарозумілий і злісної мови»).

¹⁴ *De bello adversus Turcas suscipiendo, Stanislai Orzechowski ad equites Polonos oratio, aucta et recognita.* – Cracoviae, 1543 (відомі два варіанти видання – з епіграмою Яніцького і анонімним двірським гербом Кміти). Тоді ж та в тій самій друкарні видано й польський переклад: *Książki*

Демосфена¹⁵, вважається, що надихався (та фінансувався?) він «австрійською партією», до якої належав і Я.Тарновський (пізніша обмовка С.Оріховського про те, що П.Кміта нічим не допоміг йому в конфлікті з єпископом С.Тарлом, може свідчити на користь того, що Роксоланові довелося шукати інших заступників¹⁶).

Крім цього, у рукописах уже кружляли «Зразковий підданий» (перша редакція)¹⁷ та інші твори перемишльського каноніка¹⁸, котрі здобули значну популярність. Королівський двір та освічену публіку вони вразили вишуканістю і жвавистію стилю, високим «науковим» рівнем аргументації (утім, наскільки це дозволяло знайти прихильність придворних неясно, адже зміст текстів мав і критичні щодо короля закиди). Шляхту ж, яка з'їхалася на сейм і королівську шлюбну церемонію між Сигізмундом Августом та Єлизаветою Габсбургі (6 травня 1543 р.), оратор підкупив своєю відвагою й вільністю думки.

До того ж красномовний канонік сподобався Петрові Гамрату¹⁹, тодішньому примасові Польщі. Від нього Роксолан здобув підтвердження своїх прав на журавицьку плебанію та архідияконію, виклопотав вирок проти перемишльського єпископа і, як переможець, повернувся до Перемишля²⁰. Тут зухвалий канонік, не зважаючи на наказ С.Тарла, «гвалтом» розвалив галерею кафедри (міського собору), через яку й вийшла сварка біскупа з капітулою.

Це був час першої слави Роксолана. Гостра критика королівського двору та існуючих соціальних пороків закрила перед ним перспективу придворної кар'єри, проте зробила його визнаним «шляхетським трибуном», улюбленцем лицарського стану. Особисті справи С.Оріховського також ішли на добре. Йому вдалося налагодити непогані стосунки з наступником С.Тарла на

Stanisława Orzechowskiego o ruszeniu ziemie polskiej przeciw Turkowi, z łaціньского języка на польски wyłożone. – Kraków, 1543.

¹⁵ Існувала давня традиція використання Демосфенових «Філіппік» в антитурецькій пропаганді. Ще кардинал Віссаріон (помер 1472 р.), прибувши з посольством до французького короля, аби схилити його до війни з турками, виголосив промову, котра була дещо видозміненою калькою першої «Філіппіки». Текстове порівняння «Філіппік» Демосфена і «Турчик» С.Оріховського див.: *Nadolski B. Demostenesowe natchnienie w «Turcykach» Orzechowskiego // Pamiętnik Literacki.* – R.29. – Lwów, 1932. – S.162–178.

¹⁶ З іншого боку, навряд чи П.Кміта не схвалював загальних настанов «Турчик», адже невдовзі віршований твір на цю ж тему «До шляхти польської про священну війну з турками [...] елегія» (Краків, 1545 р.) видав і близький до цього магната Я.Пшилуський. Добрим словом згадав П.Кміту львівський канонік Анджей Любельчик (1500–1577 рр.), автор ще одного антитурецького твору, дедикованого Я.Тарновському – «Війна теологічна... проти турків...» (Краків, 1545; текст написано у Львові у жовтні 1544 р.).

¹⁷ «Fidelis subditus sive de institione regia ad Sigismundum Augustum libri duo» (перша редакція 1543 р.). В українській літературі вживається ще назва «Науцнення польському королеві Сигізмундові Августу». У тексті анонімний підданий обговорює питання, як справжній володар має дбати про загальний добробут (мега – виховати зі спадкоємця польського трону Сигізмунда Августа саме такого доброго короля).

¹⁸ Ідеться про невеличкий твір «Respublica Polona proceribus Polonis in conventu generali 1543» («Річ Посполита найвидатнішим полякам на вальному сеймі 1543»; див.: *Orichoviana: Opera inedita...* – P.1–27), а також трактат «Про священство» (не зберігся).

¹⁹ Секретарем П.Гамрата впродовж 1540–1545 рр. був приятель Роксолана – М.Кромер. Утім, це не єдиний можливий «заступник» за С.Оріховського.

²⁰ Біскупові інкриміновано, що він заборонив збирати кошти на будівництво кафедрального собору в Перемишлі (за рішенням попереднього ієрарха Станіслава Карнковського з 1524 р. мали надавати спільно єпископ і каноніки). Король і примас присудили С.Тарлові чи його спадкоємцям таки сплатити частину коштів на це будівництво (див.: *Starożytności galicyjskie.* – S.15–16).

перемишльській єпископії – Яном Дзядузьким (1496 – 28 липня 1559 рр.). Останній був креатурою королеви Бони (отже, мав симпатизувати клієнтам П.Кміти?). «Придворний без великої освіти, людина лінива, священник без покликання», – так характеризував його польський історик Л.Кубала²¹. Новий єпископ проявив себе як примхливий формаліст, гонитель учених людей і покровитель підлабузників. Отже, не дивно, що великого авторитету серед оточуючих він не зажив.

Утім, С.Оріховський припав Я.Дзядузькому до душі, адже був веселою вдачею, відрізнявся дотепністю та, сказати б, комунікабельністю. Єпископ полюбив його товариство, називаючи того «прекрасною людиною»²². Він навіть ставив молодого каноніка за приклад іншим клірикам як майстра залагоджувати свої не завжди канонічні дії. За часів цього єпископа С.Оріховський отримав нові надання (2 березня 1547 р. став сяноцьким пробощем) та високий статус офіціала й генерального вікарія перемишльського єпископства²³. Проекти щодо «виправлення церковних звичаїв», які подав йому Роксолан, Я.Дзядузький не сприйняв серйозно; публічні виступи каноніка вважав забавками і творів його, напевно, не читав. Відтак ніщо не порушувало їхніх добрих стосунків аж до розголосу справи з промовою С.Оріховського про celibat (1547 р.).

У цей період гуманіст пише свою другу «Турчику»²⁴ (березень 1544 р.). Змістом вона тісно пов'язана з попередньою, але спрямована вже не до шляхти, а до короля. Мети твір не досяг, адже польський король так і не оголосив війну Туреччині, утім підтримав популярність С.Оріховського серед впливових (а на руських землях панівних) антитурецьких кіл²⁵. «Турчики» надовго стали візиткою «міжнародної» слави Роксолана (друга вийшла в німецькому перекладі вже 1544 р.; обидві «Турчики» видано в Базелі 1551 р. – разом із промовою про celibat, а краківське перевидання 1590 р. потягнуло за собою видання латинського оригіналу в Римі 1594 р.; згодом було ще видання у Відні 1663 р.).

Для української інтелектуальної традиції велике значення мав скромний за обсягом теологічний трактат С.Оріховського «Хрещення русинів»²⁶ (Краків,

²¹ Kubala L. Stanisław Orzechowski i wpływ jego na rozwój i upadek Reformacji w Polsce. – Lwów, 1906. – S.11. Утім, існують і прихильніші до цього католицького ієрарха відгуки, які ставлять під сумнів об'єктивність Л.Кубали (див.: Kwolek J. Odwoływanie herezji za biskupa przemyskiego Walentego Herburtę // Reformacja w Polsce. – Warszawa, 1921. – №4. – S.258–259).

²² Kubala L. Stanisław Orzechowski i wpływ jego na rozwój i upadek Reformacji w Polsce. – S.11. ²³ Orzechowski Stanisław // Polski słownik biograficzny. – T.24. – Wrocław, 1979. – S.289. У біографії П.Кміти («Vita Petri Kmihtae de Wisnicze Palatini Cracoviensis») С.Оріховського названо перемишльським деканом («Decanum Premisliensem»). Це, власне, титул-відповідник вікарія єпископства.

²⁴ Ad Sigismundum Poloniae Regem Turcica secunda. – Cracoviae, 1544. Існувала й версія німецькою мовою: Oratio an den durchleuchtigsten Herrn [...] Sigismundum, König in Polen [...] Die Kriegsrüstung wider den Erzfeind Christliches Bluts, den Turcken, fürznehmen belangend. – B.m., 1544.

²⁵ Про явище жанру «турчик» за життя С.Оріховського див.: Tafłowski P. Imago Turci: Studium z dziejów komunikacji społecznej w dawnej Polsce (1453–1572). – Lublin, 2013. – 378 s.

²⁶ Повна назва: Baptismus Ruthenorum: Bulla de non rebaptisandis Ruthenis. Iuramentum a Rutheno Pon. Rom. praesandum. – Cracoviae, 1544 (звернення до читачів підписане в Перемишлі 1 березня 1544 р.). Про цю працю С.Оріховського див.: Olszaniec W. Technika kompilacyjna Orzechowskiego w traktacie «Baptismus Ruthenorum». – Warszawa, 2013. – 178 s.

1544 р.). Адресатом його виступав найвищий ієрарх католицької церкви в Польщі – примас П.Гамрат²⁷, тлумачений Роксоланом як духовний зверхник «цілої Сарматії». Присвячувався твір доволі вузькому питанню: чи необхідно перехрещувати православних русинів при прийнятті ними католицизму? На думку С.Оріховського – ні. Він переконаний, що східні християни є частиною християнської церкви, а православне хрещення нічим не відрізняється від католицького. Цікаво, що себе автор позиціонував означенням «людина русько-українського походження, римо-католицької віри» («homo ex Ruthenis ortus, Romano tamen ritu»), що, на його думку, давало перевагу над основним ученим опонентом – краківським професором, знаним католицьким теологом, ворогом православ'я сілезцем Яном Сакраном (Ян з Освенцима-молодший, 1443–1527 рр.)²⁸.

Роксолан твердив, що Флорентійська унія 1439 р. мала всі шанси на успіх. Реалізуватись їй завадила папська партія в католицькій церкві, яка жорстко наполягала на підкоренні православної ієрархії римським понтифікам. С.Оріховський натомість уважав, що заради єдності християнської церкви слід іти на поступки православним (зокрема, не вдаватися до процедури перехрещення). З огляду на подальший перебіг унійної справи відзначимо, що саме негнучкість позиції католиків сильно зашкодила її успішності.

Так само заклик до гнучкості офіційного католицизму можна вважати й наступний твір перемишльського каноніка. Ідеться про лист до Самуеля Мацейовського²⁹ (1 лютого 1546 р.) з нагоди призначення його краківським біскупом. Це перший антипротестантський твір С.Оріховського, він спрямований проти лютеранства, але також і проти «зіпсутості та недбальства» католицького кліру, що і творить, на думку автора, поживний ґрунт для протестантизму³⁰. Відсутність належної реакції на Роксоланову позитивну програму реформ офіційної церкви штовхало його на радикальніші дії.

Відтак С.Оріховський сідає за працю, яка мала найбільші наслідки для його власної долі – «У справі закону про цілібат»³¹. Написана 1547 р. вона, здається, була погоджена з двором П.Кміти (через секретаря останнього – Якуба Пшилуського – текст отримав і магнат А.Гурка³², який став великим

²⁷ Іноді в літературі назву цього твору С.Оріховського подають як «Лист до Петра Гамрата».

²⁸ Головна праця Я.Сакрана, написана на замовлення віленського католицького єпископа: «Elucidarius errorum ritus Ruthenici» (Краків, 1501 р. (?); Спіра, 1582 р.). Тут наводиться 40 «помилко» православ'я («віри русинів»). Докл. див.: *Niechwiej M.* O błędach rusińskiego obrządku, to jest Elucidarius errorum ritus Ruthenici (1501), czyli Jan z Oświęcimia wobec idei unii kościelnej z prawosławnymi Rusinami. – Kraków, 2012. – 482 s. (про полеміку С.Оріховського з Я.Сакраном див.: S.105–110).

²⁹ Pro Ecclesia Christi ad Samuelem Matieiovium Episcopum Crac. – Cracoviae, 1546.

³⁰ Зрештою, С.Оріховський, напевно, ще сподівався на «возз'єднання» лютеран і католиків. От і його приятель Я.Пшилуський тоді ж видав латинський вірш із закликом до такого порозуміння (а після смерті М.Лютера 18 лютого 1546 р. це не виглядало вже аж надто нездійсненим).

³¹ Традиційно вважається, що перше видання це: De Lege Coelibatus contra Syricium in Consilio habita Oratio. – Basiliae, 1551. Але, можливо, існувала й польська (краківська?) публікація 1547 р. – непогоджена з автором (про це натякає відповідь С.Оріховського М.Брудзевському 15 лютого 1549 р., що він опирався цьому виданню, адже планував ще дописати риторичні вступ та епілог).

³² Гурка Анджей І-й (1500–1551 рр.) – староста великопольський і познанський каштелян, у Польській Русі тримав староства Буське та Яворівське, родич П.Кміти. Прихильник Реформації, але до кінця життя з офіційною католицькою церквою не порвав. Йому С.Оріховський присвятив

шанувальником та опорою Роксолана)³³. Виконана у формі промови-звернення до Тридентського собору³⁴, ця праця перемишльського каноніка набула широкого розголосу³⁵, викликавши обурення офіційних католицьких кіл³⁶. У цьому творі С.Оріховський відніс право на шлюб до природних прав людини, а його обмеження вважає підштовхуванням до гріха. Натомість скасування целібату Роксолан подав як край богоугодну справу³⁷.

Я.Дзядуський, якому ставили на карб недогляд за «еретицьким ухилом» його підлеглого, змушений був діяти. Утім, обидві сторони не бажали розриву, а офіційні кола не поспішали встрявати в публічну дискусію з канонічних питань³⁸. С.Оріховський, переконаний, що його реформаторські ідеї підуть на користь офіційній церкві та зупинять поширення протестантизму, погодився на церковний процес щодо своїх поглядів, заздалегідь домовившись з Я.Дзядуським.

Того ж таки 1547 р., 17 червня, у Бжозові відбувся єпископський суд, на якому С.Оріховський відкликав свої листи-промови, запрягся не боронити «Русі» та православ'я й не порушувати спокою королівства. У разі недотримання цієї присяги його мали відлучити від церкви та позбавити всіх церковних прибутків (утім, текст зобов'язання було складено дуже обачно, що дозволило Роксоланові згодом легко спростовувати закиди у клятвoporушенні). Провокаційну книжку біскуп розпорядився прилюдно спалити. «Пряником» для С.Оріховського мав стати уряд офіціала й генерального вікарія перемишльського біскупства, про призначення на який Роксолана (18 серпня 1547 р. на єпископальному синоді в Перемишлі) вже йшлося вище³⁹.

Проте громадськість, розбурхана протестантською агітацією та не дуже заглиблюючись у суть конфлікту, була розчарована поступливістю С.Оріховського, який уже мав славу вільнодумця. На нього зусібіч посипалися зневажливі пасквілі. Якийсь час Роксолан нехтував ними, але не в його

окремі панегіричний текст (1547 р.), де також пояснював свою позицію й побоювання, що папська курія може завести на манівці Тридентський собор (текст містить принагідну похвалу польської делегації на це зібрання).

³³ Щодо причетності Я.Пшилуського до поширення «Промови про целібат» писав С.Оріховський і в листі від 2 травня 1548 р. (у зв'язку з тим, що з Риму до Перемишля приїхав священник, котрий і повідомив про тамтешню скандальну реакцію на цей твір).

³⁴ Це інколи вводило в оману модерних дослідників, які вважали, що С.Оріховський виступив із промовою безпосередньо на соборі.

³⁵ С.Оріховський вимовлявся (навіть чи щиро), що не збирався її оприлюднювати, а надіслав М.Кромєру для дискусії, і вже той допустив «витікання», зачитавши текст групі осіб.

³⁶ Польська дослідниця М.Чапська зауважувала, що «гордовита агресивність» С.Оріховського у цій промові нагадувала «найбільше стиль М.Лютера» (див.: *Czapska M. Polemika religijna pierwszego okresu reformacji w Polsce // Reformacja w Polsce*. – R.V, zes.2. – Warszawa, 1928. – S.21). Очевидно, і сучасники Роксолана добачали подібну аналогію.

³⁷ Можливо, уже 1547 р. С.Оріховський мав намір одружитися зі своєю коханкою Анною Запарцянюкою, через яку судився того року (див.: *Penkala F. Stanisław Orzechowski w latach 1550–1552 // Sprawozdanie dyrekcji s.k. gimnazium II w Tarnowie za rok szkolny 1913/14*. – Tarnów, 1914. – S.12).

³⁸ Хоча Ф.Пенкаля згадує рукописний полемічний твір «Проти шлюбу й писань С.Оріховського» (за Ф.Пенкалею – рукопис Бібліотеки Чарторийських №2117), можливо, авторства краківського теолога Якуба з Клепаша (помер 1553 р.), але я маю сумнів, що це текст від 1547 р. (писати «проти шлюбу Оріховського» до 1551 р. можна було хіба з визнанням за подружнє співжиття з Анною Запарцянюкою).

³⁹ Докл. див.: *Penkala F. Stanisław Orzechowski w latach 1550–1552*.

натурі було спокійно зносити образи. 22 квітня 1549 р. перемишльський канонік склав уряди офіціала й вікарія біскупства⁴⁰, а ще до цього видав свою апологію «Обговорення С.Оріховського проти наклепів»⁴¹ та написав листа до Я.Пшилуського, секретаря П.Кміти. В обох творах він пояснював своє кредо: реформи задля збереження й піднесення престижу офіційного католицизму⁴².

Утім, звістка про смерть короля Сигізмунда I Старого на якийсь час відвернула увагу громадськості від справ духовних. С.Оріховський задумав написати промову на погреб монарха⁴³. У ній оратор надав Сигізмундові рис ідеального правителя, котрий подарував Короні Польській її справжній «золотий вік»⁴⁴. Промова мала великий успіх⁴⁵, була видана 1548 р. у Кракові та, коштом королеви Бони, у Венеції⁴⁶, принісши авторові славу Демосфена⁴⁷.

⁴⁰ 29 березня 1549 р. С.Оріховський зрікся плебанії у Журавицях (на користь Мацея Дуниківського – можливо, це було зроблено під тиском Я.Дзядуського) та у Сяноку (на користь Станіслава Дрогойовського – юнака-родича, який тоді перебував на студіях в Італії, отже це радше фіктивний акт). Узагалі-то ці зречення від парафій можна було тлумачити і як виконання єпископського вироку від 1 січня 1547 р., за яким жоден із прелатів і каноніків перемишльських не мав права на володіння більш ніж однією церковною бенефіцією (зречтись другої С.Оріховському пропонувалося протягом року). А 1550 р. Роксолан пішов і з канонії перемишльської (див.: *Penkala F. Stanisław Orzechowski w latach 1550–1552.* – S.10–11; *Kaim A. Ekumenia w dobie Renesansu: Jedność Kościoła w ujęciu Stanisława Orzechowskiego.* – Lublin, 2002. – S.48). Відсутні свідчення щодо зречення парафії в Побіднику Краківського біскупства. До речі, і від Сяноцької парафії С.Оріховський відмовився дуже «по-хитрому», адже вже 21 березня 1550 р. віддав в оренду на три роки – за 100 злотих щорічно – прибутки з неї своєму швартові Адамові Семушовському, підсудковій землі Перемишльської (див.: *Penkala F. Stanisław Orzechowski w latach 1550–1552.* – S.22).

⁴¹ *Diatriba Stanisłai Orichovii Ruteni contra calumniam ad Andream Miekicium Tribunum ac Equitem Ruthenum.* – Cracoviae, 1548 (саме Андрій Менкіцький, перемишльський військний, переслав С.Оріховському пасквіль, поширюваний у Познані, із приводу присяги Роксолана перед біскупом щодо зречення з попередніх пропротестантських творів).

⁴² *Orichoviana: Opera inedita...* – P.121–123. До речі, у «Діатрібі» Роксолан знову заманіфестував свою прихильність до екуменізму (тобто порозуміння західної та східнохристиянських церков).

⁴³ Оригінальна назва: «*Funebris Oratio: habita a Stanislao Orichovio Ruteno, ad Equites Polonos, in funere Sigismundi Jagellonis Poloniae Regis.*»

⁴⁴ Італійський видавець Пауло Рамузіо порівнював підхід С.Оріховського з Ксенофонтон, який писав про Кіра «не задля історичної правди, а лише для того, щоб дати образ справедливого правителя» (див.: *Українська гуманісти...* – Ч.1. – С.420).

⁴⁵ М.Бельський писав, що С.Оріховський у своїй промові короля Сигізмунда I «насправді до неба [піднісши] писанням своїм чужим людям представив, через що і смерть його (себто цього короля – Д.В.) не лише нас, громадян цієї землі, але й чужих людей християнських засмутила» («*prawie do nieba pisanim swym postronnym ludziom wystawil: dla czego jego śmierć / nie tylko nas obywatela tej ziemie / ale u postronne ludzi Krześcijanskie / zasmucila*»; див.: *Bielski M. Kronika wszytkiego świata.* – Kraków, 1564. – List 425; це вже третє видання «Кроніки», два попередні також містили цей пасаж: Kraków, 1551. – List 293; Kraków, 1554. – List 304).

⁴⁶ *St. Orichovii Rutheni ornata et copiosa oratio habita in funere Sigismundi Jagellonis Poloniae Regis.* – Venetiis, 1548 (із передмовою до читача та супровідним віршиком секретаря Ради десятих Венеції П.Рамузіо, якому й надіслала текст сама королева Бона; у краківському першодруку подібний віршик був авторства Я.Пшилуського). 1559 р. також у Венеції Роксоланову «Промову» включили до популярної антології «Промови відомих людей». Збереглася вона й у розширеній версії цієї антології, що була видрукувана в Парижі 1577 р. Згодом твор С.Оріховського потрапив до монументальних історіографічних збірок «*Polonicae historiae corpus*» (Базель, 1582 р.) та «*Rerum Polonicarum tomi tres*» (Франкфурт, 1584 р.), а далі також і до збірки, виданої в Ганновері 1623 р. У Кракові «Промову» перевидано 1668 р. (ця публікація не збереглася). До речі, лист П.Рамузіо до себе С.Оріховський надіслав королеві Сигізмундові Августу, що молодий монарх зустрів вельми прихильно. Лист-відповідь С.Оріховського до П.Рамузіо (1549 р.) потрапив до антології «Листи відомих мужів» (Венеція, 1556 р.; Венеція, Париж, 1568 р.; Кельн, 1569, 1586 рр.).

⁴⁷ Промови Демосфена у Кракові саме були «в моді». У 1546–1547 рр. їх тут, у латинському перекладі, видавав місцевий правознавець професор університету Шимон Марицький (видання 1547 р. дедиковане П.Кміті).

Крім цього розлогого трактату після похорону короля С.Оріховський написав невеликий малозначущий твір «Щодо [обряду] поховання Сигізмунда Ягеллона С.Оріховський-русин до друга» (власне це друкований у Кракові лист до Я.Пшилуського (?) від 28 липня 1548 р.) з приводу того, що його приятель-протестант на бенкеті прохопився про нерозуміння окремих елементів католицького поховального обряду. С.Оріховський по-дружньому кепкує з нього та просить не забути дотриматися всіх цих католицьких ритуалів, якщо доведеться ховати самого Роксолана⁴⁸.

Боротьба за королівські «вуха» і вплив на молодого монарха підштовхнула С.Оріховського до підготовки нової розширеної редакції «Зразкового підданого» (у виданні 1548 р. до трактату додано другу частину). У цьому варіанті тексту автор уже не приховував свого імені та обрав зручну для себе позицію патріота Русі (українських провінцій Корони Польської). Він наполегливо закликає короля-«сторожа» прибути на русько-українські землі й захистити їх від «бусурманських зазіхань». Рішення про друк твору Роксолан залишив на розсуд короля (який, утім, своєї санкції так і не надав). У 1549 р., імовірно у зв'язку з вересневим татарським набігом на Волинь і Галичину⁴⁹, С.Оріховський пустив рукопис «у люди» (хай і не у друкованому вигляді?)⁵⁰. Усе це зміцнило його авторитет політичного мислителя та публіциста.

До речі, на доволі прохолодне сприйняття королівським двором творчості Роксолана могла вплинути і його участь у кампанії проти шлюбу короля з Барбарою Радзивілл (слід мати на увазі, що П.Кміта й А.Ґурка – магнати-замовники творів С.Оріховського, тоді були одними з найзатятіших ворогів «литовської курви»). Відомо про рукописні твори-промови перемишльського каноніка, покликані скомпрометувати юну королеву-литовку⁵¹.

Рубіжний у житті країни час (1548–1549 рр.), коли можна було розраховувати на якісні зміни, започатковані молодим королем, не лише надав другого дихання публіцистичній творчості С.Оріховського, але підштовхнув його радикально змінити власну долю. Тоді для нього особисто знову стала українською актуальною проблема celibату. Справа в тому, що Роксолан закохався⁵². Його

⁴⁸ Про цей твір див.: *Malinowska J. Kilka uwag o adresacie listu Stanisława Orzechowskiego «Pro exequiis Sigismundi Jagellonis Poloniae Regis» // Roczniki Humanistyczne. – Т.36, zesz.3. – Lublin, 1988. – S.170–174.*

⁴⁹ Епізод цього нападу – захоплення замочку Передмірки (нині село Лановецького р-ну Тернопільської обл.), де в руки татар потрапив князь Федір Михайлович Вишневецький із дружиною, С.Оріховський згодом яскраво описав у своїх «Анналах».

⁵⁰ Сам С.Оріховський згадував, що послав текст Я.Тарновському та П.Кміті. Але в листі до Я.Пшилуського від 21 листопада 1549 р. писав і про намір видати цей твір (цікавий тут варіант назви – «Королівське виховання») у Кракові, аби з ним ознайомилися на сеймі, що мав відбутися. Друк цей, за Ф.Пенкалею, побачив світ уже у грудні 1549 р. (див.: *Penkala F. Stanisław Orzechowski w latach 1550–1552. – S.18–21*). Жодного екземпляру цього видання не збереглося (можливо, через незадоволення ним короля), що змушує сумніватися у його реальному існуванні.

⁵¹ «Oratio ad equites Maioris Poloniae contra matrimonium secundum Sigismundi Augusti Regis Poloniae» (промова виголошена 11 листопада 1548 р. на Пйотрківському сеймі, звернена до великопольської шляхти); «De secundo coniugio serenissimi Regis Poloniae Sigismundi Augusti ad equites Poloni oratio secunda» (промова, адресатом якої була вже вся польська шляхта, виголошена кількома тижнями після 11 листопада 1548 р., але ще в тому році).

⁵² Опітні емоційну складову «кохання шістнадцятого століття» зазвичай дуже складно, але жодних свідчень, що перед нами – традиційний шлюб із розрахунку не маємо. Хіба що швидкість зміни постаті обранці говорить на користь цього. Зрештою, у «Трактаті міркувань щодо

обраницею стала панна Софія Страшовна з вишницького⁵³ двору П.Кміти (донька купця з пруського Лембарка Фелікса Страша). С.Оріховський освідчився їй у своїх почуттях, знайшов взаємність і невдовзі у Вишничі відбулися публічні заручини.

Однак церковна влада з такими діями перемишльського каноніка примиритися не могла. Католицькі ієрархи вдалися до тиску на П.Кміту, аби той не віддавав панну зі свого двору за С.Оріховського. Магнат написав Роксоланові листа з порадою схаменутися, не сваритися з князями церкви та не позбавляти себе статків і становища. Але С.Оріховський не йняв умовлянням, відповівши, що обраний ним шлях єдино вірний і корисний для церкви, що інакше «звичаїв духовних поправити не можна» та просив патрона підтримати його⁵⁴. 15 лютого 1549 р. він закінчив новий розлогий текст – «Трактат міркувань щодо всесвітньої церкви і згоди з Римом»⁵⁵, де популяризував свої погляди на церковну реформу та проблематизував питання про межі повноважень папської курії (у травні того ж року надіслав його своєму римському знайомцеві – кардиналові Алессандро Фарнезе).

Із 1549 р. походить ще один невеличкий текст – «Апеляція Станіслава Оріховського», який також був покликаний поширювати позицію перемишльського каноніка в релігійній полеміці (спрямований до біскупа Я.Дзядуського в надії переконати того, що він сам винний у «відступництві» С.Оріховського, адже той не міг терпіти всі «гріхи» тогочасного католицького духовництва). Бунтівний клірик перелічив головні претензії до свого єпископа: 1) руське питання (єпископ засуджував шлюбність православних священиків та загальне для східних християн причацання під двома видами – хлібом і вином; підтримував перехрещення русинів при наверненні на католицизм; оголошував православних русинів еретиками-схизматиками, не належними до християнства, та закликав паству уникати спілкування з русинами-некатоликами); 2) висвячення людей «негідних і несправедливих»; 3) некатолицька «наука» (якісь

всесвітньої церкви і згоди з Римом» (15 лютого 1549 р.) Роксолан писав М.Брудзевському, одному зі своїх магнатів-протекторів: «Якщо вкажеш мені відповідну особу, то вже завтра побачиш мене одруженим».

⁵³ Вишнич (нині Новий Вишнич) – замок-резиденція Кміт у Малопольщі.

⁵⁴ Окремий лист до П.Кміти про celibat («Epistola Stanislai Orichovii de caelibatu») написаний, можливо, ще 1548 р., С.Оріховський видрукував у Кракові 1549 р. У ньому є цікаві спростування Роксоланом закидів П.Кміти стосовно того, що він своїми пропротестантськими акціями шукає собі кар'єрних вигод, зокрема єпископського стільця. С.Оріховський стверджував, що таких намірів не плекає (адже, мовляв, і не багатий, і єпископів у роду не було), і взагалі будь-які уряди вважає обтяженням та втраятою творчої незалежності, якої він нині досяг. Заявляв, що розмірковує, чи не скласти з себе навіть ті церковні бенефіції-пробощства, котрі наразі тримає, позаяк і в них бачить певний тягар. Про готовність зрестися церковних бенефіцій писав Роксолан і М.Брудзевському (15 лютого 1549 р.). Отже, напевно такий статус ідейного вождя (на кшталт М.Лютера, У.Цвінглі чи Ж.Кальвіна) – ось що так вабило тоді бунтівного перемишльського клірика. До речі, С.Оріховський, як і протестанти, покладав великі надії на співпрацю зі світською владою (писав П.Кміті, аби він підштовхнув короля до того, щоби той «упорядкував церкву у Сарматії, подібно як колись учинив усупереч волі жерців Константин» (римський імператор-хреститель Константин Великий (272–337 рр. – Д.В.)).

⁵⁵ «Tractatus rationem univesalis ecclesiae ac sedes Romanae continens ad Nicolaus Brudzovium palatinum Lanciensem» (1548–1549 рр.). Адресований ленчицькому воеводі Миколаєві Брудзевському, який дорікав С.Оріховському за ту ж таки присягу 1547 р. та зречення ідей, озвучених у творі «У справі закону про celibat».

забобони⁵⁶), що її біскуп навчав з амвону; 4) занедбання правопорядку в дієцезії; 5) постійне, починаючи від 1545 р., переслідування С.Оріховського (єпископ закидав своєму підлеглому безпідставне вбивство підданого у Бжозові, не дозволяв йому як декану проводити візитацію парафій, на синоді дієцезії 1547 р. покликав того на суд і змусив присягнути, що він зрікається своїх неканонічних поглядів, змовлявся проти С.Оріховського з П.Кмітою, коли той був ображений на Роксолана, усунув його від виголошення церковних проповідей, хоч допускав до цього «всіляких неуків і простаків», зрештою відтоді, коли С.Оріховський став на захист ксьондза Валенти Кшчоновського, усіляко утискав його). Стосовно останнього епізоду йшлося про захист Роксоланом пробоща з Краківської єпископії В.Кшчоновського⁵⁷, котрий, захочений заручинами С.Оріховського у Вишничі, вирішив наслідувати його приклад⁵⁸. Здавалося бунтівний канонік заповзвся одружити всіх священників своєї околиці⁵⁹. Зокрема, він у власному домі справив своєму приятелю, плебанові з Вишні Мартинові Кровицькому, весілля з Магдаленою Побединською (цікаво, що родичі обох молодих були студентськими однокашниками Роксолана по Краківському університету)⁶⁰. Під час цього весілля йому було дано знати, що П.Кміта також справляє весілля – його власної нареченої. С.Оріховський поспішив у Вишнич, але хоч ця вістка й виявилася фальшивою, панна прийняла його доволі прохолодно, а П.Кміта дорікав йому.

Принижений і розгніваний С.Оріховський наважився зробити зі своєї особистої справи – справу громадську. Власне ще на шляхетському сеймику у Судовій Вишні 10 квітня 1550 р., куди прибули й численні представники духовництва, Роксолан виступив із полум'яною промовою проти «зіпсутості» кліру, покаявся сам у «похоті» та «перелюбстві» й оголосив публічно, що задля добробуту церкви та всім у приклад він одружиться⁶¹. Шляхта сприйняла цю

⁵⁶ Власне, звелів писати на стінах будинку з великої літери імена – «Каспер», «Мельхюр», «Балтазар», аби захиститися від блискавок.

⁵⁷ Валенти з Серадзі – пробощ у Кшчонові (нині село Малопольського воєводства (?)). Його тяжба у справі одруження закінчилася вироком біскупа С.Мацейовського від 17 червня 1549 р., за яким цього першого в Короні Польській одруженого ксьондза засудили на довічне ув'язнення.

⁵⁸ В обороні ксьондза С.Оріховський написав «Промова за Валентина плебана у Крчонові» (1549 р.), а потім ще кілька листів до краківського біскупа С.Мацейовського (від 24 травня, 29 червня і 1 листопада 1549 р.). Роксолан сподівався, що симпатичний йому єпископ обмежить усуненням ксьондза Валенти від виконання священницьких обов'язків. Іншими оборонцями цього бунтівного клірика стали Миколай Олесницький із Пінчова (студентський товариш Роксолана), Миколай Рей та Реміріан Холмський (Хелмський) (див.: *Górnicki L. Dzieje w Koronie Polskiej*. – Wrocław, 2003. – S.38; *Dzieduszycki M. Piotr Skarga i jego wiek*. – Kraków, 1850. – S.51).

⁵⁹ У 1550 р. давній друг С.Оріховського – Я.Пшилуський (на той час пробощ у Мостиськах Перемиського староства, нині однойменне село у Львівській обл.) одружився з Барбарою Дембінською. На захист цього шлюбу також виступав М.Рей.

⁶⁰ Обставини справи Роксолан описав у листі до Я.Пшилуського від 16 грудня 1550 р. Цікаво, що М.Кровицький фактично обдурив священника, який його повінчав, не згадавши, що належить до духовництва.

⁶¹ До конфлікту Роксолан готувався ретельно – 4 лютого 1550 р. він віддав у заставу свою матеність Журавиці за 300 злотих швагрові А.Семушовському (про те, що 21 березня 1550 р. йому ж відступлено в оренду прибутки Сяноцької парафії, уже йшлося; див.: *Penkala F. Stanisław Orzechowski w latach 1550–1552*. – S.22). Обтяження маєностей боргами завадило б їх конфіскації. Натомість на сеймику у Вишні С.Оріховський, крім прихильної шляхти, мав на свою користь і голос місцевого священника – М.Кровицького.

заяву із захватом. Усі чекали на реакцію присутнього на сеймику єпископа Я.Дзядуського. Як офіційний представник церкви той перепитав Роксолана, чи справді він вирішив узяти шлюб. І після ствердної відповіді біскуп заявив, що відтоді, як це станеться, не терпітиме С.Оріховського у власній дієцезії. У присутніх такі слова викликали бурю протестів (мовляв, терпів перелюбника, а у законному шлюбі терпіти не збирається). Єпископові не дали скінчити промову, закидаючи йому лицемірство, а на спробу Я.Дзядуського розрядити атмосферу жартом присутні відповіли зневажливим мовчанням. Смертельно ображений на С.Оріховського ієрарх залишив зібрання й виїхав із Вишні. Так розпочиналася справа, яка збурить усю Корону Польську й накладе відбиток на подальше життя Роксолана.

Я.Дзядуський діяв рішуче. По всій дієцезії було розіслано оголошення про «еретичну» діяльність С.Оріховського, у котрому попереджалося: якщо перемишльський канонік не облишить думку про одруження, то зазнає покарання – його шлюб не визнаватиметься офіційною владою, а сам він буде вигнаний за межі дієцезії з позбавленням усіх майнових і станових прав. Проте шляхетський сеймик став на бік Роксолана, позаяк дії єпископа порушували одне з найважливіших прав шляхетства – пряму підсудність лише королю. Було ухвалене рішення винести справу С.Оріховського на розгляд коронного сейму, а земським послам дано доручення не допустити засудження шляхтича через шлюб. Сам перемишльський канонік прийняв виклик. Він відіслав назад судовий позов єпископа з припискою, що боронитиметься скільки стане йому сили⁶².

Перебіг подій на коронному сеймі у Пйотркові (15 травня – 26 липня 1550 р.) докладно описано самим С.Оріховським в «Анналах». Коротко згадаємо про основне. Земські послы, серед яких були й родичі Роксолана, наполягли на розгляді його справи у присутності короля. С.Оріховському було надане слово та, коли він почав говорити про целібат, це викликало бурю в рядах єпископів. Вони схопилися з місць, здійняли галас і зажадали від короля, аби він не слухав промовця. Через П.Кміту монарх оголосив свою волю, аби С.Оріховський викладав справу, не зачіпаючи єпископів. Роксолан знітився й деякий час не міг відновити промову та, заохочуваний своїми прихильниками і загальним войовничим настроєм присутньої шляхти, спромігся закінчити виклад своєї справи, прохаючи короля скасувати судові переслідування щодо нього. За пропозицією сенату монарх відстрочив ухвалення остаточного рішення.

Утім єпископська сторона відчула, що справа набуває небажаного гострополітичного характеру, здатна похитнути становище католицької церкви у країні взагалі. Відтак було здійснено спробу домовитися полюбовно. С.Оріховського з шістьма приятелями запросили на переговори. Однак радикальна партія не бажала миру. У товариші перемишльському каноніку було обрано вождів реформаторів: усесильного литовського магната й родича короля Миколая Радзивілла, воевод калішського Мартіна Зборовського, ленчицького Миколая

⁶² *Kubala L. Stanisław Orzechowski i wpływ jego na rozwój i upadek Reformacji w Polsce. – S.20.*

Брудзевського, брестського Рафала Лещинського та найбільшого прихильника Роксолана – Анджея Ґурку з двома синами. Разом із ними пішов загрозово великий почет.

Єпископи були вражені цією демонстрацією сили та не спромоглися їй бодай щось протиставити. Справу було передано на розсуд Я.Тарновського. У залагодженні її також активно брали участь П.Кміта і С.Мацейовський. Було ухвалено компромісне рішення: С.Оріховський не одружиться, доки не матиме офіційного дозволу Папи Римського. Крім цього, єпископи вмовили П.Кміту не віддавати панну зі свого двору заміж за каноніка-вільнодумця.

Невдовзі П.Кміта видав С.Страшовну заміж, а єпископ С.Мацейовський укинув за ґрати В.Кшчоновського – відтак С.Оріховський мав право вважати пйотрківську домовленість зірваною. Він також почав діяти. А.Ґурка та Зборовські взялися підшукати Роксоланові нову наречену. Нею стала 16-літня панна Маґдалена, єдина дочка шляхтича Краківського воєводства Яна Холмського (Хелмського).

Повернувшись із Кракова, С.Оріховський за присутності своїх численних родичів і знайомих у Перемишлі зрікся всіх священницьких прав і відіслав єпископові знаки свого сану⁶³. Невдовзі, у 1551 р., на свято Масниці, як писав сам Роксолан – у «найщасливіший день свого життя» (9 або 19 лютого) він узяв шлюб зі згаданою Маґдаленою Холмською в Лєсціне під Єнджейовим в Ремігіана Холмського, стрія нареченої, записавши дружині оправу на двох дідичних сільцях: Баранчицях (під Самбором) і Журавицях (під Пшеворськом)⁶⁴. Весілля відбулося у протестантському храмі-зборі, справлялося гучно й мало широкий громадський резонанс. С.Оріховський згадував, що йому навіть не вистачало часу, аби відповідати на всі вітальні листи⁶⁵.

Єпископ Я.Дзядуський, який, здається, сподівався на дієвість сеймового компромісу, попервах розгубився. Утім, оговтавшись, викликав С.Оріховського на єпископський суд із трьома товаришами. Процес мав відбуватися не у збуреному діями бунтівного каноніка Перемишлі, а в Бжозові – укріпленій резиденції біскупа. Та оскаржений, розуміючи, чим загрожує йому подібна келейність суду, прибув у супроводі 300 вершників із кращих місцевих родів (за деякими даними їх було навіть 5000)⁶⁶. Єпископ відмовився вести процес у таких умовах. С.Оріховського було засуджено заочно, шлюб визнано недійсним, самого його оголошено єретиком і приречено на вигнання з позбавленням усіх майнових та станових прав. Проте заочне винесення вироку порушувало прийняту в Польщі процедуру. Цим негайно скористався Роксолан.

⁶³ Акт від 18 жовтня 1550 р. про зречення від Перемишльської канонії та перебенди-бенефіції, а також від Сяноцької парафії.

⁶⁴ Фактично, разом із рукою й серцем Роксолан передавав дружині уся свою родову спадщину. Це був досить сміливий крок із боку чоловіка. М.Холмська виявилася гідною обраницею. Подружнє життя Оріховських ніколи не було захмарене доволі частими в тодішньому шляхетському середовищі майновими чи будь-якими іншими суперечками.

⁶⁵ *Kubala L. Stanisław Orzechowski i wpływ jego na rozwój i upadek Reformacji w Polsce.* – S.28.

⁶⁶ *Ibid.*

Засуджений розвинув справді подиву гідну активність⁶⁷. Відразу після винесення вироку він склав протестацію, уписавши її 6 березня 1551 р. до гродської книги міста Сянока, де урядовав один із його покровителів – П.Зборовський (із ним Роксолан студював у Падуї ще в 1535 р.)⁶⁸. У квітні С.Оріховський прибив на дверях церкви у Пшеворську оголошення про взяття шлюбу та мотиви цього кроку. У рідному Перемишлі, у кафедральному соборі за великого скупчення народу він зірвав виголошення єпископського вироку щодо себе й виступив із палкою промовою проти всевладдя кліру. Доводи своєї невинуватості Роксолан передав на розгляд Краківської академії, а в Рим написав знамениту «Супліку до найвищого понтифіка Юлія III про схвалення взятого шлюбу» (видано в Базелі 1551 р.)⁶⁹. Можливо, саме тоді було створено й інший полемічний, спрямований проти папства, твір перемишльського каноніка – «Антивавилон»⁷⁰. Окрім цього С.Оріховський, який через шлюб породичався мало не з усією Західною Малополющею, здійснив разом із дружиною об'їзд нових родичів і знайомих. Повсюдно їх приймали як законне подружжя, навперейми обіцяючи підтримку⁷¹.

Однак королівська влада підтримала позицію офіційної церкви. Слід зазначити, що С.Оріховський, як автор дошкульних листів, спрямованих проти непопулярного серед польської шляхти шлюбу короля Сигізмунда Августу з литовкою Барбарою Радзивілл, та прихильник шляхетського контролю за діями монарха навряд чи міг сподіватись на доброзичливе ставлення двору. Натомість офіційна церква, яка щойно погодилася на одруження короля з його обраницею, варту була королівської вдячності.

⁶⁷ Про справу С.Оріховського з Я.Дзядуьским стало відомо й званому австрійському дипломатові Сигізмундові Герберштайну (див. його лист від 9 травня 1551 р.: *Dyaryusz sejmów koronnych 1548, 1553 i 1570 r. – Kraków, 1872. – S.93*).

⁶⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.16 (1549–1554). – Ч.1–2. – Арк.362–363. Скаржитися саме у Сянок С.Оріховський їхав уже не вперше (див., напр., його протестацію проти дій єпископа Я.Дзядуьского від квітня 1550 р.: Там само. – Арк.201).

⁶⁹ «Ad Iulium Tertium Pontificem Maximum supplicatio de approbando matrimonio a se inito». На 21 лютого 1551 р. у краківській капітулі вже було відомо про написання цього листа (див.: *Andrzeja na Więcborku Zebrzydowskiego [...] korespondencja z lat 1546–1553 z przydaniem synodów r. 1547 i 1551... – S.302*). Отже, написаний він відразу після весілля. Лист видано разом із «У справі закону про целібат» і «Турчиками». Картина «шляхтич польський/руський проти Папи Римського» справляла враження на читачів (відтак рецепцію цього тексту зустрічаємо не раз і по смерті Роксолана). Звертає на себе увагу також теза автора про те, що папство принесло у православну Русь «некорисні спотворення» християнства (православ'я подається фактично як первісне, природне і чисте, християнство). Суворий сарматський дух, який Роксолан протиставляв хиткому політично-крутійському Римові, також має явно «русинський» ґрунт (а la північне варварське королівство з жорсткими лицарсько-республіканськими чеснотами).

⁷⁰ Текст «Антивавилону» не зберігся та знаний лише зі згадок у листах С.Оріховського, через що є сумнів, був він написаний, а чи лише планований. К.Кеглер має припущення про тотожність «Антивавилону» і твору «Судовий процес Оріховського» (рукопис Бібліотеки Ягеллонського університету №1888, який містить документи 1551 р. про справу С.Оріховського; див.: *Koehler K. Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu renesansowego. – Kraków, 2004. – S.266–267*).

⁷¹ У зв'язку з цим слід тлумачити дарування С.Оріховському села Воніковичі (Ваньковичі Самбірського р-ну?) при Великих Баранчицях у землі Перемишльській відомим протестантським діячем Станіславом Стадницьким зі Зміррода, оформлене королівським привілеєм від 17 січня 1555 р. (див.: *Materyały do dziejów piśmiennictwa polskiego i biografii pisarzy polskich. – T.2. – Warszawa, 1904. – S.6*).

Король призначив простежити за виконанням єпископського вироку П.Кміту. Останній мав також особисті мотиви активно виконати таке доручення, адже гостре перо С.Оріховського не оминуло й цього не завжди справедливого пана⁷². Проте П.Кміта, як один із провідників шляхетства Руського воеводства, не міг не зважати на загальні настрої. А шляхта вирішила боронити свого улюбленця, ухваливши навіть перевозити Роксолана під охороною озброєного табору. Тож П.Кміта виявляв обережність, чекаючи скликання чергового коронного сейму, який відкрився у Пйотркові 2 лютого й тривав до 11 квітня 1552 р. Сам сейм і перебіг подій навколо власної справи С.Оріховський також докладно описав в «Анналах»⁷³. Ця автобіографічна хроніка, а також дослідження Л.Кубалі й послужать основними джерелами при розгляді мабуть-таки дійсно доленосного для Роксолана епізоду.

Напруга між світським і духовним станами далася взнаки вже від початку сейму. Ворожість шляхти до партії єпископів була засвідчена низкою демонстративних дій. Я.Тарновський дуже холодно прийняв Я.Дзядуського, який зайшов його привітати – великий коронний гетьман відвернувся, не подавши руки. На церковній службі за присутності короля деякі шляхтичі відмовлялися приймати святі дари з рук священників, а Р.Лещинський слухав службу, не знімаючи капелюха.

Думки учасників сейму щодо справи С.Оріховського та судівництва церкви розподілилися таким чином. По-перше, найбільш радикальну позицію обстоювала посольська ізба, де серед земських послів було чимало прихильників нововірства, котрі взагалі наполягали на скасуванні церковного суду. Вождем тут був Р.Лещинський, обраний маршалком ізби. Другу позицію представляв сенат, серед членів якого переважала думка про «направу» – виправлення й жорстке дотримання наявних законів щодо розподілу прерогатив світського та духовного судів і збереження імунітетних прав шляхти відносно вироків, винесених останніми. Речником її був Я.Тарновський, котрий заявив, що тут ідеться не про «побожність», а про «вольність». Третю партію становили самі єпископи разом із П.Кмітою. Вони нічого не вимагали, уважаючи справу С.Оріховського вже вирішеною, що потребує лише виконання вироку. Обговорювати ж права духовних із мирянами вони взагалі не бажали. Таким чином, ця група вдалася до тактики мовчазного ігнорування всіх закидів, котрі лунали на їхню адресу, сподіваючись, що сейм скінчиться і всі вгамуються. Крім цього, було вжито заходів для недопущення у Пйотркув головного призвідника всіх збурень – С.Оріховського (засідки чатували на нього на всіх шляхах).

Вирішальне значення у цих суперечках мала позиція короля, але він зволював із рішенням. Відтак тактика єпископів не принесла бажаних результатів. Шляхта і світські сенатори були єдиними в думці про неправомірність засудження С.Оріховського. Мовчання єпископів лише робило неприхильних

⁷² Див. цікавий розбір листа С.Оріховського Я.Пшилуському від 1547 р. (Orichoviana: Opera inedita... – P.99–112) польським класиком досліджень клієнтели А.Мончаком: *Mączak A. Klientela: Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. – Warszawa, 2000. – S.267–274*). С.Оріховського історик наводить як приклад «розчарованого патронатом П.Кміти клієнта», доводячи, що згаданий лист писався як праця, котру планують видати.

⁷³ *Orzechowski S. Kroniki Polskie od zgonu Zygmunta I-go. – Warszawa, 1805. – S.129–153.*

до них ораторів чимдалі розкутішими й агресивнішими. П.Кміта та родовиті ієрархи почувалися недобре, виступаючи проти своєї шляхетської «братії», і всю провину за гостроту цього конфлікту покладали на Я.Дзядуського. Тому, коли С.Оріховський, уникнувши засідки, усе ж прибув на сейм і виявив бажання порозумітися з єпископською партією, він був прийнятий прихильно. Перемогла думка пожертвувати Я.Дзядуським, який, мовляв, виявив у справі Роксолана некомпетентність. С.Оріховського викликали на засідання синоду, де він оголосив своє визнання віри⁷⁴, отримав розгрішення на один рік із тим, щоб остаточне рішення ухвалив папський суд у Римі. Роксолан навіть був поновлений у духовному сані й допущений до таємних нарад зі справ оборони прав духовництва. Досить імовірно, що залагодження справи з С.Оріховським дало єпископській партії на сеймі насагу йти до кінця у відстоюванні прав духовних. Урешті-решт по двох місяцях суперечок і король вирішив підтримати церкву, урахувавши також позицію сенату. Це й вирішило справу. Радикально налаштованій шляхті вдалося лише досягти річної відстрочки щодо поновлення в повному обсязі судівництва духовних⁷⁵.

Таким чином, С.Оріховський, проявивши неабиякий талант політичного агітатора та релігійного полеміста, справою довівши відданість власним принципам, здавалося, досяг офіційного визнання своєї позиції й міг, нарешті, зажити у злагоді з собою та світом. Утім духовний і політичний ландшафт навколо Роксолана змінювався на очах, протиборство ортодоксальної церкви й нововірців у Речі Посполитій набувало чимдалі гостріших форм, а відтак гуманіст опинився між двома вогнями, і через це не було йому спокою до самої смерті⁷⁶.

⁷⁴ Синод католицької церкви у Пйотркові, скликаний 8 червня 1551 р., прийняв текст символу віри авторства С.Гозія. На ньому й мали присягати священники. Текст символу віри (не цілком тотожний Гозієвому), на якому присягнув С.Оріховський, виходив друком у 1561–1562 рр.

⁷⁵ Біскупам заборонялося оголошувати шляхтичам інфамію (позбавлення честі) та вимагати від світської влади виконання такого вироку. Це положення постійно підтверджували наступні сейми, а 1562–1563 рр. воно було узаконене (див.: *Sucheni-Grabowska A. Zygmunt August, król polski i wielki książę litewski: 1520–1562.* – S.310). Л.Гурницький писав про сейм 1552 р., що на ньому «нічого не постановили», крім традиційної ухвали про податки (див.: *Górnicki L. Dzieje w Koronie Polskiej.* – S.53).

⁷⁶ Про подальші події (1553–1566 рр.), пов'язані з відстоюванням С.Оріховським свого права на шлюб, див.: *Вирський Д. Станіслав Оріховський-Роксолан: життя і пам'ять* (підрозділ 2.4).

This article is devoted resonant episode in the life S.Orikhov's'kyi-Roksolan (Orzechowski-Roxolan) – the case of the marriage of a Catholic priest in 1551. The reconstructed events for 1541–1552. Fascinated by the ideas of the Reformation S.Orikhov's'kyi then comes into conflict with the Catholic Church. And, thanks to the talents polemicist and support of influential fans, Roksolan managed to get from the official authorities acceptance (at least temporarily) the legality of his actions.

Keywords: *Orikhov's'kyi-Roksolan (Orzechowski-Roxolan), the Reformation, the Polish kingdom, ruthenian (ukrainian) gentry, ukrainian intellectual tradition.*

